

13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред и вступ. ст. А. Е. Кибрика. — 2-е изд. — М.: Прогресс, 2002. — 656 с.
14. Fillmore Ch. Topics in lexical semantics // Cole R.W. (ed.) Current issues in linguistics. — Bloomington: Indiana University Press. 1975. — P. 76–138.
15. Lado R. Linguistics across cultures. Applied linguistics for languages teachers. — Ann Arbor: the University of Michigan Press, 1966 (first printing 1957). — 147 p.
16. Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words. English, Russian, Polish, German and Japanese. — New York. Oxford: Oxford University Press, 1997. — 317 p.

Лілія БАРАНОВСЬКА, Ірина САРАЖИНСЬКА

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ПРАВООХОРОННОЇ СФЕРИ

У статті зроблена спроба на засадах компетентнісного та особистісно зорієнтованого підходів обґрунтувати складові процесу формування професійно-мовної особистості майбутніх фахівців правоохоронної сфери. Прислідяється увага аналізу поняттєвого апарату з проблеми, характеристикі результатів дослідження з питань підготовки фахівця-юриста, здатного до якісної взаємодії мовою професії.

Сьогодні система юридичної освіти в Україні набуває нового змісту і змінюється відповідно до потреб суспільства, які зумовлюють відповідні вимоги до рівня професійної підготовки майбутніх фахівців правоохоронної сфери у ВНЗ. Професійно-мовна підготовка є складовою фахової підготовки, а тому в ній відбуваються зміни під впливом таких процесів, як розширення сфери правового регулювання, поява нових галузей права і відповідно – галузей законодавства, активізація кодифікаційних процесів, виникнення нових терміносистем права, наявність численних мовно-термінологічних проблем у сфері сучасної правової комунікації.

Кінцевим результатом фахово орієнтованої мовної освіти має бути високий рівень мовної культури юристів, а вона, відповідно, сприяє підвищенню їх фахової культури.

У сучасних умовах з метою підвищення рівня професійних знань, умінь та навичок студентів особливо актуальним є використання компетентнісного підходу, який має особистісний і діяльнісний аспекти, прагматичну й гуманістичну спрямованість. Цей підхід визначає роль досвіду та умінь практично реалізовувати знання, вирішувати завдання. Застосування компетентнісного підходу дасть можливість підвищити адаптованість випускників до їх життєдіяльності в умовах зростаючого динамізму, підготувати їх як активних суб'єктів нової освітньої парадигми — «освіта протягом всього життя». Підхід відзначається певною ідеєю, концепцією, принципами і центрується на основних для нього одній або кількох категоріях. Якщо для системного підходу такою визначальною категорією є «система», для проблемного підходу — «проблема», то для компетентнісного підходу — «компетенція» і «компетентність» [5, 32–37].

М. Холстед і Т. Орджі вважають компетенції важливими результатами освіти, які повинні бути сформовані в усіх, хто навчається, пронизувати всі предмети, проходити через всі рівні освіти і розроблятися на високому рівні. При цьому ключові компетенції — не окрема частина навчального плану, вони інтегровані в його зміст. У процесі викладання будь-якої дисципліни можна розвивати інформаційну, комунікативну і мовну компетенції [16, 24–27].

Компетентність (від лат. *competentia* — приналежність за правом) — це володіння компетенцією; володіння знаннями; досвід у певній галузі. На думку Т. Маслової, «поняття компетентності пов'язане, перш за все, саме з діяльністю, із здатністю виконувати певні професійні дії, в основі якої лежать необхідні професійні знання та вміння... Компетентність передбачає наявність у людини внутрішньої мотивації до якісного виконання всіх професійних завдань, наявність професійних цінностей. Компетентний спеціаліст виходить за межі предмета своєї професії, має певний творчий потенціал саморозвитку» [9, 59].

З огляду на зазначене суттєвою педагогічною проблемою, на нашу думку, є формування в студентів професійно-мовної компетентності, яка є, як найважливішою складовою загальної професійної компетентності, так і основою фахової ерудиції та культури спілкування.

Система формування професійно-мовної компетентності майбутніх фахівців правоохоронної сфери повинна максимально спрямовуватись на задоволення їхніх професійних потреб, сприяти формуванню комунікативних компетенцій, що дозволить підтримувати професіоналізм у юридичній сфері на рівні зростаючих вимог суспільства.

Сьогодні представники правоохоронної галузі діють в умовах значної конкуренції та серйозного професійного ризику. Певні професійно-мовленнєві помилки, навіть окремі комунікативні огріхи можуть призвести до втрати високого професійного іміджу або й роботи.

Завдання формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх юристів є одним із найважливіших завдань з виховання професійно-мовної компетентної особистості майбутнього фахівця правоохоронної сфери.

Метою статті є з'ясування доцільності формування професійно-мовної особистості майбутніх працівників правоохоронної сфери у системі їхньої фахової підготовки у ВНЗ.

Ключовим у понятті «професійно-мовна особистість» є термін «особистість». Особистістю є людина, яка досягла такого рівня соціального розвитку, котрий дозволяє їй знаходити й обирати серед життєвих цінностей культури особистісні, свідомо, самостійно і відповідально діяти згідно з обраними цінностями. Особистість більш значима тоді, коли у своїх якостях і діяльності відображає тенденції суспільного прогресу, коли її діяльність має неповторний характер, тобто тоді, коли вона є індивідуальністю [10, 54]. Особистість — це суб'єкт і об'єкт суспільних відносин (Ковальов А.Г.); це суб'єкт діяльності (Леонтьєв О.М.); це дієздатний член суспільства, який усвідомлює свою роль в ньому (Платонов К.К.); це сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні впливи (Рубінштейн С.Л.).

За теорією В. Джемса, складові елементи особистості можуть бути розподілені на три класи: фізична особистість (містить у собі тілесну організацію); соціальна особистість (визначається належністю людини до людського роду і визнанням цього іншими людьми); і духовна особистість (це об'єднання станів свідомості, конкретних духовних здібностей і якостей людини) [14, 77].

Особистість законодавчо визнана основною цінністю освіти, тому процес формування особистості, зокрема професійно-мовної, повинен сприяти становленню і прояву підструктур, що втілюють дійсно особистісні якості людини, допомагати свідомо будувати свою поведінку та діяльність, обирати власні цінності, переконання.

Нині мовна освіта зорієнтована на виховання особистості, здатної вільно і комунікативно доцільно спілкуватися в різних сферах суспільного життя, створювати належні умови для обміну інформацією.

Стаття 22 Закону України «Про вищу освіту» серед завдань вищої школи з формування особистості визначає наступні: здійснення наукової і науково-технічної, творчої, мистецької, культурно-виховної, спортивної та оздоровчої діяльності; забезпечення культурного і духовного розвитку особистості; підвищення освітньо-культурного рівня тощо [4, 21].

Необхідність формувати сучасного юриста як мовну особистість, здатну до мовленнєвої діяльності в усіх її видах і формах, зумовлена специфікою його професійної діяльності. Правнича професія багатогранна, має свою специфічну мову для здійснення процесів комунікації, послуговується спеціально виробленими для юридичної сфери мовними засобами.

Мовна особистість, на думку авторів Концепції мовної освіти, забезпечує розширення функцій державної мови, творення україномовного середовища в усіх сферах суспільного життя, природне бажання повернутися у своєму щоденному побутовому спілкуванні до перерваних родинних традицій, до відродження традицій народної культури у спілкуванні. А мета навчання української мови полягає «у створенні умов для формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє виражальними засобами рідної мови, усіма її видами, типами, стилями і найважливішими жанрами, акумульованими в ній духовними скарбами, уміє орієнтуватися в потоці різноманітної, нерідко суперечливої інформації і спроможна вільно, у неповторній мовленнєвій формі виражати власну позицію» [6, 60].

Мовною особистістю є такий носій мови, який добре володіє системою лінгвістичних знань (знає поняття й відповідні правила), репродукує мовленнєву діяльність, має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку [12, 21].

Проблему формування мовної особистості досліджував відомий вчений і громадський діяч І. Огієнко. На його думку, мовна особистість – це мовець, який розширює функції мови, творить україномовне середовище в усіх сферах суспільного життя, відроджує культуру, традиції народу, подає зразки висококультурного та інтелектуального спілкування літературною мовою [11, 32].

До цієї проблеми звертається і багато інших вчених-педагогів, філологів. Найбільше їх цікавить питання формування мовної особистості у процесі здобуття освіти у ВНЗ, де основним інструментом впливу на цей процес є українська мова як навчальна дисципліна.

Вчені-мовознавці Г. Винокур, Л. Щерба, І. Зязюн, В. Кремень, В. Кудін досліджують теоретичні основи мовленнєвої культури і культури мови. Дослідженню питання мовної особистості присвячені роботи Ф. Бацевича, С. Єрмоленко, В. Карасика, Ю. Караулова, Л. Мацько, Л. Паламар та інших вчених.

Про важливість ролі мовної компетенції у формуванні особистості свідчать дослідження Н.Бабич, І.Вихованця, М.Зубкова, Л.Паламар, О.Пономаріва, В.Русанівського, О.Сербенської, С.Шевчук та ін.

У контексті нашого дослідження важливими є роботи, присвячені питанням вдосконалення мовної культури студентів у професійній сфері (Р.Зорівчак, М.Лісовий, Л.Мацько, Л.Струганець, Я.Януш), культури мовлення у професійній діяльності державних службовців (О.Козієвська, О.Приходько), міжнародних аналітиків (О.Рембач).

Різноманітні педагогічні технології формування культури ділового, професійного мовлення студентів у ВНЗ пропагують Г.Берегова, Л.Головата, Н.Костриця, Л.Лучкіна, Н.Тоцька, С.Штепа, С.Шумовецька та ін.

Розуміння проблеми формування мовної особистості, тобто особистості, що майстерно володіє засобами об'єктивації, неможливе без аналізу психологічного підґрунтя. У сучасній психології більшість досліджень присвячена різним аспектам професійної діяльності та професіоналізації особистості: виявлення сутності, етапів і факторів, які зумовлюють становлення професіонала і суб'єкта діяльності (К. Абульханова-Славська, В.Бодров, Є. Климів, В. Шадриков та ін.); визначення ролі та місця здібностей, інтересів, мотивів та індивідуально-особистісних особливостей у формуванні професійно важливих якостей спеціаліста, а також оптимізації підготовки й умов здійснення успішної професійної діяльності (Е. Зеф, Є. Климів, Б. Ломов, Б. Теплов та ін.).

Однак недостатньо вивченими у психологічному плані є деякі аспекти формування професійно-мовної особистості. Потребують обґрунтування педагогічні умови її формування. Одним із завдань педагогів та філологів є необхідність визначення структурних компонентів професійного мовлення, зокрема майбутніх працівників юридичної сфери.

Безсумнівно, нова модель фахівця — високоінтелектуального, всебічно освіченого, з багатим духовним світом, зі ставленням до особистості іншої людини як до найбільшої цінності — передбачає формування мовної компетентності, без чого є неможливим повноцінне спілкування у будь-якій сфері професійної діяльності. Для того, щоб сприймати інформацію та розуміти людину в процесі спільної діяльності, якою є й професійна, учасникам комунікативного акту необхідно мати певний рівень підготовленості у спеціальній сфері й обізнаності у галузевій термінології.

Професійно-мовна особистість є інтегрованим новоутворенням, в якому поєднується психологічний, педагогічний, лінгвістичний зміст. Саме цим пояснюється необхідність формування професійно-мовної особистості майбутнього працівника правоохоронної сфери в комунікативному аспекті.

Спілкування — це психологічна взаємодія людей у процесі спільної діяльності. Для досягнення результативності спілкування необхідні особливі комунікативні уміння:

1) перцептивні — уміння сприймати співрозмовника; здатність схилити його до спілкування; визначати характер хвилювань і стан людини на основі характерних ознак та впливати на неї або розуміти її;

2) власне комунікативні — уміння передавати інформацію. Серед них вирізняють комунікативні уміння мовного змісту: правильно, емоційно, образно, виразно, об'єктивно, доцільно, стилістично марковано використовувати мову; уміння невербальні — доречно і

достатньо користуватись мімікою, жестами; обирати ситуативно та особистісно доцільні просторові зони;

3) інтерактивні — уміння встановлення візуального контакту; уміння обмінюватись думками, діями; уміння встановлювати взаємодію індивідів.

Результат професійної взаємодії визначається наявністю у співрозмовників якостей, що є значимими для спілкування. До них належать: комунікабельність (потреба у спілкуванні), соціабельність (потреба в соціальних контактах, наприклад, у професійній сфері, у соціальному схваленні); доброзичливість, діалогічність, емпатичність.

Об'єктом нашого інтересу, як зазначалось вище, є формування професійно-мовної особистості, а тому вважаємо доцільним зупинитись і на професійному аспекті цього феномена.

Професійна реалізація особистості на її життєвому шляху передбачає такі етапи: професійне самовизначення, професійне становлення в обраній сфері діяльності, фахове зростання і розвиток компетентності.

Формування фахово орієнтованої особистості передбачає оволодіння спеціальними знаннями та вміннями, необхідними для здійснення певної професійної діяльності, тобто оволодіння професійною компетентністю. На думку Р. Гільмесвої, професійна компетентність — це здатність людини, в основу якої покладені її досвід, знання й уміння, ефективно розв'язувати завдання, що належать до сфери її професійної діяльності. Н. Дементьєва розуміє професійну компетентність як глибоку обізнаність фахівця про умови та технології вирішення проблем, що виникають; вміння професійно грамотно реалізовувати свої знання на практиці [2, 115].

Основною парадигмою вітчизняної вищої освіти є гуманізація. Вона визначає необхідність використання особистісно орієнтованого підходу в навчанні студентів. Водночас формування професійно-мовленнєвої компетентності студентів, зокрема бакалаврів з права, базується на компетентнісному підході, а тому головним завданням освітнього процесу має бути оптимальне врахування особливостей і закономірностей розвитку і професійного становлення майбутніх правоохоронців, що передбачає виявлення взаємозв'язку та взаємозумовленості цих двох процесів. Професійний розвиток нерозривно пов'язаний з особистісним, оскільки основу того й іншого становить саморозвиток, який визначає виникнення вищої форми життєдіяльності особистості — творчої самореалізації.

Кожна професія впливає на розвиток специфічних функцій пам'яті, мислення, моторики, формує особливі особистісні риси. Формування особистості як суб'єкта професійної діяльності та формування ставлення до себе як до діяча становить сутність розвитку індивіда як особистості у процесі професійного навчання.

Становлення особистості професіонала можливе при забезпеченні певних умов: оволодіння операційною стороною діяльності; усвідомлення суб'єктом навчально-професійної та власне професійної діяльності значущості своєї професії; формування мотивів професійного становлення, оптимальне співвідношення змістових (інтерес до професії, потреба в самореалізації) і адаптивних мотивів діяльності (престижність професії, заробітна плата); формування адекватної самооцінки як компонента професійної свідомості; гармонізація взаємозумовлених стосунків [3, 100–101].

Розвиток особистості у професії визначається як процес активного засвоєння професійних цінностей і норм, які існують у тій або в іншій професійній спільності, та формування їх в усвідомлену систему ставлень, що виявляється в позиції особистості, особливостях професійної діяльності та поведінки у професійному середовищі.

У професійній діяльності юриста необхідними є навички професійного спілкування, оволодіння мовною компетентністю, досконале знання та оперування специфічною термінологією, належна мовна підготовка.

Мова завжди обслуговує певну сферу діяльності людини, не є винятком і законодавча, правоохоронна, експертна, судова діяльність. Сказане дає підставу виокремлювати мову законодавства, теорії права, криміналістики та враховувати це при формуванні професійно-мовної особистості майбутньою фахівця правоохоронної сфери.

Удосконаленню мови юридичної галузі та її проблемам приділяють значну увагу вчені-юристи та вчені-філологи. Н. Артикуца визначає «мову права» як складну, поліфункціональну, багаторівневу підсистему літературної мови, зі своїми функціонально-стильовими різновидами

та жанрами, з багатим арсеналом специфічних мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматичних, стилістичних) [1, 8]. С. Кравченко визначає спеціальну «мову закону», «мову законодавства» [7, 62], А. Токарська, Б. Олешко — «мовлення правників», яке вимагає «усталених термінів, формул, зворотів мови» [15, 182], Ю. Прадід — «мову і мовлення в юрисдикційному процесі», роль та функції якої вивчає «юридична лінгвістика» [13, 288].

Результати дослідження цих вчених дають підстави стверджувати, що професійна освіта майбутнього юриста не може бути завершеною без оволодіння мовою професії, сформованої культури мови, мистецтва мовлення, етики комунікативної поведінки, високих моральних якостей та гуманістичного світогляду. Одне з найважливіших місць у професійній діяльності фахівця правоохоронної сфери посідає спілкування або реалізація ним комунікативної функції. Через мовне спілкування особистість узгоджує свої дії, вчинки з іншими людьми, пристосовується до середовища, до суспільних і побутових ситуацій, корегує свою щоденну поведінку, формує своє оточення, утворює життєві погляди, доводить свою правоту, власну позицію, впливає на поведінку людей, з якими спілкується тощо.

Основою юридичної діяльності сьогодні є дії, що вимагають наявності спеціальних знань, умінь і навичок, професіоналізму в поєднанні з мовною та комунікативною компетентностями. Саме тому у професіограмі майбутнього фахівця правоохоронної сфери — професіонала високого рівня — одне з найважливіших місць повинні посідати мовні знання, вміння та навички, а ґрунтовна теоретична та практична мовна підготовка сприятимуть успішній професійній діяльності.

Висококваліфікований, конкурентоспроможний, здатний розвивати і підтримувати свій професіоналізм майбутній юрист повинен оволодіти такими мовними вміннями і навичками: з підготовки та укладання правових документів різних жанрів; тлумачення й коментування правових норм, законів та інших нормативних актів; формулювання й обґрунтування юридичних висновків, пропозицій; умінь з аналізу законодавчих текстів та їх експертиза; володіння основами усного юридичного мовлення з дотриманням норм ділового етикету і культури професійного спілкування; перекладу і редагування юридичних текстів; ведення діалогу; участі в ділових дискусіях та судових дебатах; публічних виступів у судах та інших органах.

Результатом цілеспрямованого формування професійно-мовної особистості майбутнього фахівця правоохоронної сфери мають бути практичні уміння, що виявляються у здатності до ведення юридичної справи (внесення рішення про прийняття до свого провадження, обшук приміщення, допит підозрюваного, проведення експертного дослідження, побудова, версії щодо справи); у готовності до складання юридичних документів (позову до суду, протесту прокурора, протоколу про адміністративне правопорушення); у готовності до проведення юридичного консультування (надання порад, рекомендацій, роз'яснень правового статусу, перспектив судового вирішення справи тощо); у здатності до виступів в юридичних установах (в офіційній формі оголошуються заяви, клопотання, вимоги, висновки аналітичної та експертної роботи); у тлумаченні текстів нормативно-правових актів та інших юридичних документів.

Професійно-мовна особистість, тобто особистість, яка оволоділа мовою професії, професійним спілкуванням, має розвинені мовленнєві вміння та навички, значно ефективніше долає комунікативні бар'єри, краще орієнтується у фахових ситуаціях та в безпосередніх ділових контактах. Формування професійно-мовної особистості полегшує процес опанування особливостей підготовки та ведення співбесіди, дискусії, публічного виступу, телефонної розмови тощо, сприяє виробленню індивідуального стилю мови професійного спілкування.

Аналізуючи модель професійно-мовної особистості майбутніх працівників правоохоронної сфери, яка створюється та екстраполюється на процес фахової підготовки у ВНЗ на засадах компетентнісного підходу, у ній можна виокремити такі складові: професійну компетенцію — знання, уміння й навички з професії, креативність у галузі юридичної, правоохоронної діяльності; мовленнєву компетенцію — ґрунтовність знань з нормативної мови, її функціонування, розвинене мовлення, уміння будувати тексти різного призначення, використовувати формули мовленнєвого етикету відповідно до ситуацій спілкування та особистісних особливостей співрозмовників; комунікативну компетенцію — сукупність знань про спілкування, умінь і навичок, що сприятимуть розумінню ситуацій вербальної та

невербальної поведінки; мовну компетенцію — знання мовних одиниць, мовних норм, уміння використовувати їх на практиці.

Формування професійно-мовної особистості, що базуватиметься на компетентнісному та особистісно зорієнтованому підходах, дасть змогу майбутньому фахівцю доцільно та ефективно діяти за певних обставин та реалізовувати особисті потенційні можливості на різних етапах здійснення професійної діяльності.

Майбутній фахівець правоохоронної сфери, як і представник будь-якої іншої професійної сфери, повинен прагнути до успішної, результативної фахової діяльності, набуття високого рівня професійної придатності. Для цього йому необхідно володіти не лише знаннями, уміннями та навичками з професії, а й нормами сучасної української літературної мови; користуватися фаховою термінологією; вживати власне українську лексику та слова іншомовного походження; вільно користуватися різними функціональними стилями у професійній діяльності; поповнювати й активно використовувати особистий термінологічний словник; уміти працювати з фаховою літературою; мати навички спонтанного мовлення; здійснювати аналіз власного мовлення з позиції нормативності й оптимальності використаних мовних засобів; орієнтуватися в типових і нетипових ситуаціях професійного спілкування.

Формування професійно-мовленнєвої компетентності — це складова формування особистості, «здатної до сприйняття і творення змін, налаштованої на сприйняття зміни як природної норми... У наш час успішними й ефективними і суспільство, і окремі люди можуть бути, лише перебуваючи в постійних змінах, а отже, у динамічному розвитку» [8, 3].

Формуючи професійно-мовну особистість майбутнього фахівця правоохоронної сфери, особливу увагу треба приділяти розвитку самосвідомості, формуванню світогляду, визначенню життєвої позиції. Це сприятиме активізації процесів особистісного самовизначення і самопізнання, проектування себе у професії та створюватиме максимально ефективні умови для самореалізації особистості, її подальшого зростання та самовдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія. — К., 2004. — 277 с.
2. Дементьева Н. В. Методическое обеспечение индивидуальной социально-педагогической работы с детьми и подростками из неполных семей: Опыт адаптации международной программы «Большие братья / Большие сестры»: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. — Тамбов, 2003. — 200 с.
3. Єгорова Є. Психологічні проблеми розвитку особистості у процесі набуття професії. — Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2007. — № 3. — С. 99–105.
4. Закон України «Про вищу освіту» // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 1. — С. 9–51.
5. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. — М., 2004. — 40 с.
6. Концепція мовної освіти 12-річної школи // Дивослово. — 2002. — № 8. — С. 59–65.
7. Кравченко С. Про стиль законодавства // Право України. — 1998. — № 3. — С. 62–63, 92.
8. Кремень В. Г. Формування особистості професіонала в контексті вимог ХХІ століття // Дидактика професійної школи: Зб. наук. праць. Вип. 3. — Хмельницький: ХНУ, 2005. — С. 3–6.
9. Маслова Т. Шляхи підвищення психолого-педагогічної компетентності викладачів // Новий колегіум: Науковий інформаційний журнал. — 2004. — № 5/6. — С. 56–63.
10. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: Навч. посібник. — 5-те вид., доп. і перер. — К., 2007. — 656 с.
11. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. — К., 1994.
12. Пентиліук М. Професійна підготовка студентів-філологів. Засвоєння лінгводидактичної термінології // Дивослово. — 2005. — № 11. — С. 21–24.
13. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика – нова наукова спеціальність // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ: Збірник. — Львів, 2001. — С. 287–299.
14. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; За ред. Ю. Л. Трофімова. — 3-тє вид., стереотип. — К., 2001. — 560 с.
15. Токарська А. С., Олешко Б. Ю. Мовна норма і закон // Одеський інститут внутрішніх справ. Вісник. — Одеса, 1997. — Вип. 3. — С. 182–185.
16. Холстед М., Орджи Т. Ключевые компетенции в системе оценки Великобритании // Современные подходы к компетентностно ориентированному образованию: Материалы семинара / Под ред. А.В. Великановой. — Самара, 2001. — С. 24–27.